

BOSHLANG'ICH SINFLARGA GAP BO'LAKLARINI O'RGATISH

*Qurolboyeva G'uncha Yunus qizi
Xamrayeva Murguzar Atanazarovna*

Annotatsiya

Gap ustida ishlash o`quvchilarning nutqini o`stirishda muhim ahamiyatga ega. Gap ustida ishlashning asosiy vazifasi o`quvchilarni sintaktik jihatdan to`g`ri va aniq gap tuzib, tugallangan fikr bildirishga o`rgatish hisoblanadi.

Kalit so`zi: gap, sintaktik, grammatik, nutq, mazmun

Gap (grammatik jihatdan o`zaro bog`langan, tugallangan mazmun va tugallangan intonastiyaga ega bo`lgan) nutq birligi bo`lib, aloqa maqsadiga xizmat qiladi. Boshlang`ich sinf o`quvchilari uchun muhimi, birinchidan, gap nutq birligi ekanligidir. Shunday ekan, nutqqa oid mashqlarga qo`yilgan talablar gap ustida ishlash mashqlariga ham taalluqlidir; ikkinchidan, gap - grammatik tomondan to`g`ri tuzilgan birlik, shunday ekan, gap ustida ishlash -grammatika bilan chambarchas bog`liq bo`lib, gap qurilishi, gapda so`zlarning bog`lanishi va gapning turlari ustida ishlash juda muhimdir; uchinchidan, gap mazmun birligi bo`lib, tugallanganlik mazmunini bildiradi. Binobarin, gapning mazmuniy asosi, mazmun ottenkalari ustida ishlash va ularning gap tuzilishiga bog`liqligi ustida ishlash zarur; to`rtinchidan, gapning intonastiyasi katta ahamiyatga ega, shuning uchun intonastiya ustida ishlash, intonastiyaning mazmun bilan bog`liqligini tushuntirish juda zarur.

Boshlang`ich sinflar dasturining «Grammatika, imlo va nutq o`stirish» bo`limida sintaksidan beriladigan bilimlar aniq ko`rsatilgan. Bola boshlang`ich sinflarda beriladigan sintaktik materiallar hajmida faqat ona tili darslaridagina emas, balki boshqa darslarda va maktabdagi barcha mashg`ulotlar jarayonida gap tuzish, uni tahlil qilish va qayta tuzishga o`rgatib boriladi.

Gap ustida ishlashga oid mashqlar juda xilma-xil bo`lib, analiz va sintezning ustunligiga hamda o`quvchilarning mustaqillik darajasiga ko`ra tasnif qilinadi.

Analiz yoki sintezning ustunligiga nisbatan gap ustida ishlash mashqlari ikkiga bo`linadi:

analitik mashqlar, ya'ni tuzilgan tayyor matndan olingan gapni tahlil qilish;
sintetik mashqlar, ya'ni mustaqil gap tuzishga qaratilgan mashqlar.

Analitik mashqlar sintetik mashqlarga zamin bo`lib xizmat qiladi, ular parallel holda yoki sintetik mashqdan so`ng analitik mashq o`tkaziladi.

O`quvchilarning mustaqilligi va bilish faoliyatining faolligi darajasiga ko`ra gap ustida ishlash mashqlari uchga bo`linadi: 1) namuna asosidagi mashqlar; 2) konstruktiv mashqlar; 3) ijodiy mashqlar.

Namuna asosidagi mashq aniq, to'g'ri tuzilgan sintaktik qurilmalarni amaliy o'zlashtirishni, ularning ichki bog'lanishini, mazmunini tushunishni ko'zda tutadi. Bunday mashqlar ichida analitik mashqlarga, shuningdek, gapni kuzatish va eshinish, uni o'qishga muhim o'rin beriladi. Namuna asosidagi mashqlarga quyidagilar kiradi:

Gap ustida ishlashning eng oddiy, boshlang'ich, shu bilan birga, eng zaruriy shakli namunani o'qish (yozish), intonastiyasi, ifodaliligi ustida ishlash, gapning asosini va mazmunini tushuntirish, ba'zan esa gapni yodda saqlash, yodlash hisoblanadi.

Gapni o'qish va kuzatish nutq o'stirishga katta yordam beradi.

Gap intonastiyasi ustida ishlash gap mazmunini va bog'lanishini tushunishga, namunaga qarab, uni o'zlashtirish va yodda saqlashga, gap qurilishini yaxshi tushunishga yordam beradi.

Gap intonastiyasi ustida ishlash jarayonida nutqdan gapni intonastiyaga qarab ajratishga, intonastion tugallanganlikni ifodalashga, darak, so'roq va undov gaplarning intonastiyasiga, uyushnq bo'lakli gaplar va bog'lovchisiz qo'shma gaplardagi sanash intonastiyasiga, bog'langan qo'shma gap intonastiyasiga e'tibor berish kerak.

Savol asosida gap tuzish. Bunda berilgan savol javob (gap tuzish) uchun asos bo'ladi va «namuna» vazifasini bajaradn. Savolda uning asosiy mazmunigina emas, balki barcha so'zlari va sintaktik qurilishining chizmasi ham beriladi. Masalan: Bolalar dalada nima terdilar? (Bolalar dalada paxta terdilar.)

Savollar asta-sekin murakkablashtirib boriladi: bolalar oldin so'roq so'z o'rniga bir so'z qo'shib gap tuzgan bo'lsalar, keyinroq o'z so'zlarini ko'proq qo'shishga majbur bo'ladilar: Bolalar dalada nima qildilar? (Bolalar dalada paxta terdilar. Bolalar dalada paxta terdilar va uni xirmonga to'kdilar.) Yoki

«Bolalar qaerda bo'ldilar? Ular nima qildilar?» (Bolalar dalada bo'ldilar. Ular paxta terdilar va xirmonga topshirdilar). Sen tipratikan haqida nimalarni bilasan? Nega qushlar uyasini buzii mumkin emas?

Konstruktiv mashqlarga gap tuzish va uni qayta tuzishga qaratilgan mashqlar kiradi; bunday mashqlar grammatik tushuncha va qoidaga asoslanadi. Konstruktiv mashqlarning turlari quyidagilar:

Aralash berilgan so'zlardan gap tuzish yoki tartibsiz berilgan gaplardan matn tuzish. Bunda so'zlar grammatik materialning o'rganilishiga qarab uch variantda berilishi mumkin: a) so'zlar tayyor ishlatiladigan shaklda beriladi: paxta, dalada, bolalar, terdilar (Bolalar dalada paxta terdilar); b) o'rganilgan grammatik materialni hisobga olib, ayrim so'zlar bosh shaklda, boshqalari tayyor shaklda beriladi. Masalan, «Otlarda birlik va ko'plik» mavzusi o'tilgach, paxta, dalada, bola, terdilar shaklida berilishi mumkin; v) barcha so'zlar bosh shaklda beriladi: paxta, dala, bola, termoq.

Nuqtalar qo'yilmagan bosh harf yozilmagan matndan gaplarning chegarasini ajratish; bu mashq bolalarni o'z nutqlarida gaplarning chegarasini ajratishga, gapni to'g'ri o'qish va yozishga o'rgatadi.

Berilgan sodda gapni so'roqlar yordamida bosqichli yoyish mashqi. Masalan: qushlar uchib keldi. qaerdan uchib keldi? qushlar sovuq mamlakatlardan uchib keldi. qaerga uchib keldi? qushlar sovuq mamlakatlardan o'z uyalariga uchib keldi.

Berilgan sintaktik chizma asosida gap tuzish

Ega kesim Ega kesim

Chaqqon bolalar olma Ishchan bolalar oppoq paxtalarni terdilar. zavqlanib terdilar.

Berilgan gapga o'xshash, masalan, uyushiq egali yoki kesimli soda yoyiq gap tuzish. Bunda o'quvchilarga «quyosh yoritadi va isitadi» kabi gap beriladi; o'quvchi «Ravshan o'qidi va ishladi» kabi gap tuzadi.

Ikki-uch sodda gapdan bitta uyushiq bo'lakli sodda gap tuzish. Masalan,

«Bahorda qaldirg'ochlar issiq mamlakatlarga uchib ketadi», «Bahorda laylaklar ham uchib ketadi» gaplaridan uyushiq bo'lakli «Bahorda qaldirg'ochlar va laylaklar issiq mamlakatlarga uchib ketadi» gapi tuziladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yhati:

1. Umumiy o'rta ta'limning Davlat Ta'lim Standarti va o'quv dasturi (Boshlangich ta'lim).- Toshkent, 2017.
2. Qosimova K., Matchonov S., G'ulomova X., Yo'ldosheva Sh., Sariyev Sh. Ona tili o'qitish metodikasi. – Toshkent, “Nosir”, 2009.
3. Fuzailov S., Xudayberganova M., Yo'ldosheva Sh. Ona tili. 3-sinf uchun darslik. – Toshkent: “O'qituvchi” nashriyot-matbaa ijodiy uyi, 2019.
4. Ikromova R., G'ulomova X. va b. Ona tili. 4-sinf uchun darslik. – Toshkent: “O'qituvchi” nashriyot-matbaa ijodiy uyi, 2020.